

HALAÇ TÜRKÇESİNDE {-DXK} EKİNİN BİTİMSİZ (ÇEKİMSİZ) FİLLERDE KULLANIMLARI

Talip DOĞAN*

Öz

Halaç Türkçesi, bugün İran'da Tahran'ın güneybatısında Save, Kum, Erak ve Tefriş illeri arasında konuşulmaktadır. İran'daki diğer Türkçe varyantlardan ayrı bir gelişim çizgisi takip etmiş olan Halaç Türkçesi, birçok arkaik dil özelliğini bünyesinde barındırmasıyla Türk dili alanında özgün bir konuma sahiptir.

{-DXK} eki bitimsiz (çekimsiz) fiillerde, çeşitli görevlerle, Türkçenin tarihî dönemlerinde balangıçtan beri kullanılan eklerdendir. Ekin Eski Türkçede {-DUK} biçimiyle yaygın olarak kullanıldığı görülür. Daha sonra {-DXK} eki, işlekliliğini Batı Türkçesinde sürdürmüş ancak Çağatay sahasında kullanımdan düşmüştür. Bu ek bitimsiz (çekimsiz) fiillerde Halaç Türkçesinde de oldukça yaygın olarak kullanılmaya devam etmektedir. Halaç Türkçesinde bitimsiz (çekimsiz) fiillerde {-dXK} ekinin bir taraftan arkaik özellikteki kullanımları korunmuş, diğer taraftan kimi sebeplerle işlev çeşitliliği ortaya çıkmıştır.

Anahtar Sözcükler: Türk lehçeleri, Halaç Türkçesi, {-DXK} eki, bitimsiz (çekimsiz) fiil.

THE USAGES OF {-DXK} SUFFIX IN INFINITE VERBS IN KHALAJ

Abstract

Khalaj has been spoken in Save, Kum, Erak and Tefriş places in the southwest of Tehran in Iran. As embodying many archaic language characteristics, Khalaj, which followed a different progress from the other Turkic variants in Iran, has a unique place in Turkic language area.

{-DXK} suffix is one of the suffixes used for several tasks in infinite verbs from the beginning in the historical periods of Turkic language. It is observed that suffix was commonly used in the old Turkic as {-DUK}. After that {-DXK} suffix maintained its activity in the West Turkic, but its usage was discarded in Chagatay area. This suffix has been commonly used in infinite verbs in Khalaj, too. The archaic usage of {-dXK} suffix in infinite verbs in Khalaj has been preserved, but functional variety of it has been appeared for different reasons.

Keywords: Turkic dialects, Khalaj, {-DXK} suffix, infinite verb.

1. Halaç Türkçesi

İran'da konuşulan Türkçenin çeşitli varyantları bulunmaktadır. Bu varyantlar bilimsel literatürde Azerbaycan, Kaşkay, Sungur, Horasan, Türkmen ve Halaç Türkçesi olarak yer almaktadır. Söz konusu varyantlar arasında bulunan Halaç Türkçesi, İran'da Tahran'ın 160 km

* Doç. Dr.; Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, dogan.talip@gmail.com.

güneybatısında Save, Kum, Erak ve Tefriş illeri arasında konuşulmaktadır. 2000 yılı sayımlarına göre Halaç Türkçesini konuşan nüfusun 42.100 olduğu ifade edilmektedir. Halaç Türkçesinin, İran'daki diğer Türkçe varyantlardan ayrı bir gelişim çizgisi takip ettiği bilinmektedir. Telhab ve Herrab ağızlarıyla iki kola ayrılan Halaç Türkçesi, birçok arkaik dil özelliğini bünyesinde barındırmasıyla Türk dili alanında özgün bir konuma sahiptir. Ana Altayca söz başı /*p/ sesini, /h/'ye değiştirerek yaşatması; Eski Türkçe söz içi /d/ sesini koruması; birincil uzunlukları bulundurması gibi özellikler Halaç Türkçesinin özgün konumuna dair örnekler olarak sıralanabilir (*bk.* Doerfer, 1998, s. 273-276; Gökdağ, 2012, s. III-IX).

2. Türkçede {-DXK} Eki

{-DXK} ekinin bitimsiz (çekimsiz) fiillerde Türkçenin tarihî dönemlerinde başlangıçtan beri kullanıldığı görülür¹. Bu ek, Orhon ve Eski Uygur Türkçesinde daima yuvarlak ünlülü biçimleriyle kullanılmıştır. Benzer biçimlerde, Karahanlı, Harezm (Kıyasu'l-Enbiya'da sık sık, Nehcü'l-Ferâdis'te seyrek olarak), Kıpçak, Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçesinde de bulunmaktadır. Ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmesi ancak Osmanlı Türkçesinde 17. yüzyıldan sonra benzeşme sonucunda gerçekleşmiştir. Çağatay Türkçesinde ise bazı kalıcı isimler hariç tutulursa, {-DXK} yerine daha çok {-GAN} ~ {-KAN} eki kullanılmıştır (*bk.* Eraslan, 1980, s. 67; Ercilasun, 1984, s. 160-163; Eckmann, 2003, s. 99-100). Çağatay Türkçesindeki bu özellik çağdaş Türk lehçelerinde Kıpçak, Güney-Doğu ve Güney Sibirya grubunda devam ettirilmektedir (Schönig, 2013, s. 231).

Bitimsiz (çekimsiz) fiillerde kullanılan {-DXK}, aynı zamanda şekil ve zaman eki durumuna geçemeyen bir ektir. Ancak Eski Oğuz, Harezm ve Çağatay Türkçesinde ekteki -K unsuru, bulaşma (İng. contamination) yoluyla çokluk 1. şahıs ekinde görülen geçmiş zaman çekimi {-DX + mXz}'ın yerini almıştır (KTLG-F, s. 31-33). -K, şahıs eki olarak daha sonra özellikle Azerbaycan sahasında yer alan ağızlarda² diğer kiplerde de kullanılagelmiştir: *qalsaq, gidek, görmüşük, diyeceyik, açarız, güzellik* gibi.

{-DXK}ekin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde işlekliliğinin sebebi çeşitli eklerle kalıplaşması veya edatlarla birlikte kullanılmak suretiyle zarf-fiil yapıları oluşturmasına da

¹ Ekin etimolojisi hakkında ileri sürülen çeşitli görüşler için *bk.* Tekin (1990), Tekin (1997).

² Azerbaycan sahasında yer alan ağızlar bugün Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan; İran'ın Güney Azerbaycan bölgesi; Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ve Kuzey Irak gibi farklı siyasi sınırlar içinde bulunmaktadır (Ercilasun, 1997, s. 227).

bağlıdır. Örnek olarak Çağatay (1948, s. 526-533) ekin bu özelliğini Eski Oğuz Türkçesinde ortaya koymuş ve benzer durumun Eski Uygur Türkçesinde bulunduğu da dikkat çekmiştir. {-DXK} eki bu yönüyle, ayrıca Türkiye Türkçesi yazı dili ve ağızlarında da yaygın bir kullanım alanına sahiptir (*bk.* Banguoğlu, 2004, s. 424; Üstüner, 1993, s. 122-173).

3. Halaç Türkçesinde {-dXK} Ekinin Kullanımları

Halaç Türkçesinde {-dXK} ekinin bitimsiz (çekimsiz) fiillerde kullanımı oldukça işlektir (Doerfer, 1988, s. 129). {-dXK} ekini işletmesi yönüyle Halaç Türkçesi, Eski Türkçe³ ve aynı zamanda Batı Türkçesiyle birleşmektedir. Diğer taraftan Halaç Türkçesi bu özelliğiyle {-DXK}'ın işlevini {-GAN} ~ {-KAN} ekiyle karşılayan Türk lehçelerinden ayrılmaktadır. Halaç Türkçesinde {-dXK} biçiminde kullanılan ek⁴, önlük-artlık uyumuna bağlıdır: *varduğunuzda* 'vardığınızda' (FTC, 7-30), *hördüki* 'örünce' (QBS, s. 44), *çékmedik* 'çekmemiş' (QBS, s. 90). Ancak genellikle yuvarlak ünlülü biçimleriyle ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymadığı görülür: *keldükde* 'geldiğinde' (FTC, 91-9), *hatduqi* 'atınca' (QBS, s. 10), *çalduqi* 'çalınca' (QBS, s. 44). {-dXK} eki Halaç Türkçesinde ayrıca, ünsüz uyumuna bağlı olmadığı örnekler sergiler: *içdükte* 'içtiğinde' (FTC, 90-12), *biçdiki* 'biçince' (QBS, s. 6), *yétdeki* 'ulaşınca' (QBS, s. 17).

3. 1. Sıfat Olarak Kullanılması

3. 1. 1. {-dXK} Biçiminde:

Türkçede {-DXK} ekli bitimsiz (çekimsiz) fiillerin sıfat işlevinde kullanılmasına Orhon Türkçesiyle birlikte geniş ölçüde rastlanmaktadır. Orhon Türkçesinde yer alan örneklerde {-DUK} ekli sıfat-fiiller iyelik eklerini almadan kullanılmıştır: *B(a)rduk y(i)rde (e)dgüg ol (e)rinç* (OY, s. 30), 'Gittiğiniz yerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz.' *Türük bod(u)n ill(e)dük ilin ıçg(i)nu idm(i)ş* (OY, s. 24-25), 'Türk milleti kurduğu devletini elden çıkarıvermiş.' Eski Uygur Türkçesi ve sonraki tarihî lehçelerde ise {-DXK} ekli sıfat-fiillerin iyelik ekleriyle kulanıldıkları görülmektedir: EUyg. *Künkä aşadukumuz beş t(ä)ñri y(a)ruki k(ä)ntü özümüz üzütümüz ...* (H, s. 90), 'Her gün yediğimiz beş tanrı ışığı kendi bedenimiz, ruhumuz, ...' Karh. *Maña birdüki suwnı içtim alıp* (KB, s. 600), 'Bana verdiği suyu alıp içtim.' EOğuz. *Ezelde kılduğuy lutfi ebed kıl* (Ç, s. 310), 'Ezelde lütfettiğini ebedi kıl.' *Nezrine vefa idüp didügi miqdâr aqça çıkarup bir xizmekâra virdi* (GT, s. 164), 'Adağına vefa gösterip dediği miktarda

³ Eski Türkçe terimi ile Orhon, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi ifade edilmiştir.

⁴ Farklı metinlerden alınan örneklerdeki uzunluklar, sesler için kullanılan işaretlerin çift yazılmasıyla gösterilmiştir.

akçe çıkarıp bir hizmetkâra verdi.’ İyelik eklerini almadan kullanılan sıfat-fiiller sınırlı örneklerle Türkiye Türkçesinde de vardır: *tanıdık çehre, bildik şey* gibi. Söz gelişi, *Dostun kalabalığı tarayan gözlerine tanıdık bir çehre de ilişmişti* (MA, s. 29) ‘... (dostun) tanıdığı çehre ...’ *Bazı bildik yüzleri odanın karanlığında şekillendirmeye çalıştım, olmadı* (GS, s. 105), ‘... (benim) bildiğim yüzleri ...’ Ama bu örnekler, artık Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış olarak bir isme dönüşmüş durumdadır: *Tekrarların en güzel yanı, tanıdık olmalarıdır* (BP, s. 72). Bugün, Türkiye Türkçesinde olumlu biçimdeki {-DXK}’lı sıfat-fiiller sürekli iyelik eklerini alarak kullanılır. {-dXK} ekli bitimsiz (çekimsiz) fiiller sıfat işlevinde Halaç Türkçesinde de oldukça yaygındır. Bu yapılar, Halaç Türkçesinde iyelik ekleriyle kullanılır. {-dXK} eki, geçmiş zaman anlamlı⁵ sıfat-fiiller yapar:

(1) *Emdikim süt burnumda keldi benim* (QBS, s. 41),

‘Emdiğim süt burnumdan geldi benim.’

(2) *Bal yédiki ağzu tola qor olta* (QBS, s. 8),

‘Bal yediği ağzı dolu ateş olsun.’

Çağatay Türkçesinde {-DXK} yerine, {-GAn} ~ {-KAn} ekinin kullanıldığı yukarıda belirtilmişti. Çağatay Türkçesinin bu özelliği, Azerbaycan sahasına da aktarılmıştır. Bugün Azerbaycan Türkçesi ve ağızlarında {-DXK} ve {-(y)An} ortak işlevle bir arada kullanılmaktadır: *Sizin yazdığınız mektub mene çox géç çatdı* (MAD, s. 284), ‘Sizin yazdığımı mektup bana çok geç ulaştı.’ *Oba gışlağa géden gécesi sarıyağı çıxardardılar* (QMZ, s. 153), ‘Obanın kışlağa gittiği gece tereyağı çıkartırlardı.’ *Almanı da sey_élerdi ki gelin duran yerden de belke bi elli métir, yüz métir_o terefe atsın*, ‘Elmayı, gelinin durduğu yerden belki bir elli metre, yüz metre o tarafa atmaya çalışırdı.’ (Doğan, 2012, s. 360). Bu eklerin işletilmesi açısından Türkiye ve Türkmen Türkçesi birbirinden ayrılmış durumdadır. Türkiye Türkçesinde sadece {-DXK}, Çağatay dairesinde gelişmiş olan Türkmen Türkçesinde ise tamamıyla {-An} ekinin kullanımı geçerlidir: TTü. *Bir müslüman cihangirden yediği bu psikolojik silleyi hâlâ*

⁵ Türkçede {-DXK} ekinin bitimsiz (çekimsiz) fiillerde kodladığı geçmiş zamanın içeriği farklılık arz edebilmektedir. Bu durum, {-DXK}’ın eklendiği fiilin kılınış özelliğine ve bulunduğu cümledeki zaman zarflarına bağlı olarak geçmişte tamamlanmış (-mXş olduk- anlamında) veya geçmişte başlamış ve sürmekte olan (-mAKtA olduk- anlamında) hareketleri anlatmak üzere iki farklı türde ortaya çıkar. Söz gelişi Türkiye Türkçesinde: *Kırdığı bardağı öğretmeni hediye etmişti*, cümlesinde sıfat-fiil grubu ‘kırmış olduğu bardağı’ anlamını; *Oturduğumuz evi kiraya vereceğiz*, cümlesindeki sıfat-fiil grubu ise ‘oturmakta olduğumuz evi’ anlamını kodlar. (Geniş bilgi için bk. Karadoğan, 2009).

affetmemiş olan Hristiyanlık âlemi (F, s. 117). Trkm. *Gövre cıdaa düşün yaalı caanından* (AAŞ, s. 442), ‘Vücut ayrı düşmüş gibi canından.’

İran’da kullanılan Türkçe varyantların, Azerbaycan Türkçesinden etkilenmesi sonucunda birçok dilsel unsuru kopyaladığı bilinmektedir. Bu durum Halaç Türkçesi için de geniş ölçüde söz konusudur. Halaç Türkçesinde yer yer {-dXK} işlevinde kullanılmış olan {-(y)An}’lı yapıların bulunması Azerbaycan Türkçesinin etkisiyle açıklanabilir:

(1) *Yayluq iççe sagun içen künlerim* (QBS, s. 6),

‘Deri kabın içinden ayran içtiğim günlerim.’

(2) *Men cemiyetde vaxtii ki benaa-yı devaa olıga gorxan dağam* (FTC, 121-84),

‘Ben toplumda ne zaman ki kavga olsa korkmuş olan değilim (korkmam).’

3. 1. 2. {-mAdXK} Biçiminde: Orhon Türkçesinde {-mİş} eki, bitimsiz (çekimsiz) ve bitimli (çekimli) fiillerin sadece olumlu biçimlerinde kullanılmıştır. Bu fiillerin olumsuz karşılıklarını ifade etmek için “-mAmİş” işlevinde {-mAdUK} eki işletilmiştir: *(E)ls(i)r(e)m(i)ş k(a)g(a)ns(ur(a)m(t)ş bod(u)n(u)g küñ(e)dm(i)ş kuul(a)dm(t)ş bod(u)n(u)g türük törüsin içg(t)nm(t)ş bod(u)n(u)g (e)çüim (a)pam törüsinçe y(a)r(a)tm(t)ş* (OY, s. 26), ‘Devletsiz kalmış, hakansız kalmış milleti, cariyeye olmuş, kul olmuş milleti, Türk örf ve adetlerini bırakmış milleti, atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış.’ *Köz(ü)n körm(e)dük kuulk(a)k(t)n (e)ş(i)dm(e)dük bod(u)n(u)mın ...* (OY, s. 48), ‘Gözle görülmemiş, kulakla işitilmemiş milletimi ...’ {-mAmİş} biçiminin kullanıldığı örnekler ise ancak Eski Uygur Türkçesinin sonlarında ortaya çıkmıştır (Erdal, 2004, s. 294).

Söz konusu eklerle ilgili Orhon Türkçesinde görülen işleyiş düzeni, bugün Halaç Türkçesinde sistemli bir şekilde devam ettirilmektedir⁶. Halaç Türkçesinde {-mXş} ekli sıfat-fiillerin kullanımı yaygındır; ancak bunun olumsuz karşılığı için {-mAmİş} bulunmaz ve yerine {-mAdXK} eki işletilir. {-mAdXK} ekinin Halaç Türkçesinde geçişsiz ve edilgen fiillerden sonra iyelik eklerini almadan kullanıldığı görülür:

(1) *Veziir keldi taşğar, ere bere vurdı, qarrı ve dunyâ kermiş âdamlarda xabarlaşdı* (FTC, 98-8),

⁶ {-mXş} ve {-mAdXK} karşıtlığının Orhon ve Halaç Türkçesi arasındaki ortaklığına Gülsevin (1990) de dikkat çekmiştir.

‘Vezir dışarı çıktı, oraya buraya gitti, yaşlı ve dünya görmüş (tecrübeli) adamlara sordu.’

(2) *Belki benim **yatmuş** baxtim udanqa* (QBS, s. 7),

‘Belki benim yatmış bahtım uyana.’

(3) *El **téymedik** bağ u bostan mendiçer* (QBS, s. 32),

‘El değmemiş bağ ve bostan bendedir.’

(4) *Cafa **çékmelik** qumru / Bilmez bahar qadriyn* (QBS, s. 90),

‘Cefa çekmemiş kumru / Bilmez bahar kadrini.’

(5) ***Haçulmaduq** yürekleri şad éti* (QBS, s. 32),

‘Açılmamış yürekleri şad et.’

Halaç Türkçesinde {-mXş}, geçmiş zaman eki işleviyle bitimli (çekimli) fiillerde de bütün şahıslarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Bitimli (çekimli) fiillerde {-mXş}’in olumsuz karşılığı, bitimsiz (çekimsiz) fiillerde olduğu gibi {-mAdXX} biçimiyle ifade edilmektedir:

(1) *Şaa Abbaas xaaneside **almışam*** (FTC, 2-10),

‘Şah Abbas’ın evinden almışım.’

(2) *Vardı kerdî iîç devriîş bîi yérçe mesken **tutmuşlar*** (FTC, 13-3),

‘Varıp gördü (ki), üç derviş bu yerde mesken tutmuşlar.’

(3) *Eger her büisi tiéézter o mahalke iérdi o oynu iétmiş, o teref ki haağa **xaalmış** ve **iiermedük** kerek munu arqasıya alığa* (FTC, 75-34),

‘O bölgeye daha önce ulaşmış kişi bu oyunu yapmış olur, geride kalmış ve ulaşmamış olan diğer taraf bunları arkasına (sırtına) almalı.’

(4) *Men sende saaru **kelmedikem*** (FTC, 121-69),

‘Ben sana doğru gelmemişim.’

(5) *Bi yérke taqı **varmadıqam** men* (FTC, 122-4),

‘Bir yere de gitmemişim ben.’

Söz konusu eklerin bitimsiz (çekimsiz) ve bitimli (çekimli) fiillerde işletilme düzeniyle ilgili Orhon ve Halaç Türkçesi arasında bulunan paralellik yine sistemli olmak kaydıyla ayrıca Saha Türkçesinde geçerlidir. Saha Türkçesinde olumlu fiillerde sıfat-fiil ve geçmiş zaman eki işlevinde {-mXt} ~ {-bXt} ~ {-pXt} biçimleri kullanılır. Bu biçimlerin olumsuz karşılıkları {mAtAx} ~ {bAtAx} ~ {pAtAx} (-tAAx biçimi de ilave edilebilir) biçimleriyle anlatılmaktadır (KTLG-F, s. 100-103; Stachowski-Menz, 1998, s. 427):

(1) **Sürbüt** *sire çoğço buolar* (SHEÖ, s. 9),

‘Yatmış olduğu yer yağ olur.’

(2) **Ialcıbatax** *ialtan keler kihi ialcıbt ial kihitin töhögö da sirey körsübet* (SHEÖ, s. 39),

‘Hastası olmayan (olmamış) aileden gelen kişi, hastası olan (olmuş) ailenin ferdi ile hiçbir zaman yüz yüze gelmez.’

(3) **Töhö eme elbex sıl aaspıt** (SHEÖ, s. 33),

‘Aradan yıllar geçmiş.’

(4) **Omoğoy maanı kuhunaan kelbetexter** (SHEÖ, s. 27),

‘Omogoy sevilen kızıyla gelmemiştir.’

“-mAmİş” işlevinde {-mAdIK} sıfat-fiil eki bugün Gagauz ve Türkiye Türkçesinde de bulunmaktadır. Fakat bu lehçelerde aynı zamanda {-mXş}’ın olumsuz karşılığı için {-mAmİş} eki işletilmektedir. Her iki ek benzer şekilde daha çok geçişsiz ve edilgen fiillere iyelik ekleri getirilmeden eklenir: Gag. *çaarılmadık musaafir, kırkılmadık dırnaklar* (Özkan, 1996, s. 171); TTü. *bitmedik çile, olmadık işler, söylemedik söz* gibi.

{-mAdIK} biçimi “-mAmİş” işleviyle diğer yandan Oğuzcanın doğu kolundaki Türkmen Türkçesinde bulunmaktadır. Burada {-mAdIK} biçimi, geçmiş zaman sıfat-fiil eki {-An}’ın olumsuzluğu için kullanılmaktadır: **Ötülmedik** *menzillerden ötmeseñ* (AAŞ, s. 394), ‘Geçilmemiş menzillerden geçmezsen.’ **Duymadık, bilmedik** *bolan boldum men* (AAŞ, s. 214), ‘Duymamış, bilmemiş oldum ben.’

3. 2. İsim Olarak Kullanılması: Halaç Türkçesinde {fiil + -dXK + iyelik eki} biçiminde ifade edilebilecek yapı geçici bir ismi işaretleyebilir⁷:

(1) *Qoç oğullar öz sévdikiyn bullatdu* (QBS, s. 13),

‘Koç gibi oğlanlar kendi sevdiğini bulurdu.’

(2) *Amma yazuq kör tutduqiyn salmaz* (QBS, s. 8),

‘Ama yazık kör, tuttuğunu bırakmaz.’

3. 3. Hareket İsmi Olarak Kullanılması: Halaç Türkçesinde {-dXK} ekli fiillerin iyelik ekini almış biçimleri kimi örneklerde hareket ismi ifade etmiştir. Bu kullanımda {-dXK} eki, hareket ismi teşkil etmek suretiyle mastar ekinin işleviyle ortaklaşır ancak diğer taraftan bünyesinde zaman kavramını taşımaya devam ederek ondan ayrılır. Ayrıca, {-dXK} ekinin bu kullanımıyla teşkil edilen isim tamlamasında özne görevini üstlenen tamlayan unsur eksizdir:

(1) *Bo ğala ina o diiébii emiş ki çéşme istiçe Şanezer yazdıĝu hoquyur* (FTC, 100-42),

‘Bu kale çeşme üstünde Şanezer’in yazılmasını (yazıldığını) okuyan o deve aitti.’

(2) *Tamaşaru körpe taşqar hündiki,*

Qara yazca ildirim seslendiki,

Qonçu tezde yilqileri sürdiki (QBS, s. 9),

‘Görölmelidir keçi yavrularının dışarı çıkması,’

İlkbaharın ilk günlerinde yıldırımın seslenmesi,

Çobanın sabah erkenden davarları sürmesi.’

{-dXK} ekinin hareket ismi işleviyle kullanımı İran’da özellikle Kaşkay Türkçesinde işlektir. Burada özne görevinde olan tamlayan unsur hem ekli hem de eksiz örneklerle görülür⁸: *Sefaalydy ğerri metel dédiĝi*, ‘Sefalıydı yaşlının masal anlatması.’ *Sen görmüşeñ ağır éliñ köşdiĝi / Ekinçiler ekinleri bişdiĝi*, ‘Sen görmüşsün değerli obanın göçmesini / Çiftçilerin ekinlerini biçmesini.’ *Ter u taaze gelin oldüĝün déyem?* (KTŞA, s. 322), ‘Taze gelin olmanı

⁷ Bu dizilişteki yapının bir ismi işaretlemesi tarihî lehçeler ile birlikte Türkiye Türkçesinde de yaygındır, örnekler için bk. Çağatay (1948, s. 527), Korkmaz (2003, s. 915-918).

⁸ İlk üç örnek Kaşkay Türkçesinde *Çay Gereğaç* adlı şiirde geçmektedir. Bütünüyle bir yerde yayımlanmamış olan şiir üzerine çalışmalarımız devam etmektedir.

diyeyim mi?', *Haçan olur görem yaaruş geldigin* (KTŞA, s. 333), 'Ne zaman olur göreyim yârin gelmesini.'

{-DXK} ekinin hareket ismi⁹ teşkil etmesi Türkiye Türkçesi için de geçerlidir. Ancak Türkiye Türkçesinde özne görevinde bulunan tamlayan unsuru ek almaktadır: *Söz geçiremeyeceği konularda emrinin dinlenmediğini, otoritesinin kırıldığını görmemek için susuyordu* (MT, s. 18). *Ben Gönül'e, o da bir süre sonra onu dinlemediğini fark edince içemediği sigarasına dönüyor* (GYE, s. 198).

3. 4. Zarf Olarak Kullanılması

3. 4. 1. {-dXKdA} Biçiminde:

{-dXK} sıfat-fiil ekinin bulunma durumu eki {+dA} ile genişlemesinden oluşmuş olan {-dXKdA} biçimi, Halaç Türkçesinde “-(y)XncA” işlevinde kullanılan zarf-fiil eki durumundadır. Bu biçim, Eski Türkçe ile Eski Oğuz Türkçesinde yuvarlak ünlülü değişkeleriyle oldukça işlek olarak kullanılmıştır. Kullanıldığı örnekler Eski Türkçede iyelik eksiz, Eski Oğuz Türkçesinde hem iyelik ekli hem de eksiz görülmektedir (Eraslan, 1980, s. 69; Gülsevin, 2007, s. 127-128). Ekin iyelik eklerini almamış biçimleri Türkiye Türkçesinde eskimiş örneklerle yer alır: *Sair vezirler dahi bu usul üzre kapıları mükemmel olup, her biri çiftliklerinde yüz katar deve ve yüz katar katır beslerler, bir yere sefer olunca, ferman geldikte, dışardan bir at, bir deve dahi satın almaya lüzum olmayıp, üçüncü gün, çağrıldıkları yere teveccüh edip cenge iştirak ederlerdi* (BT, s. 241). Ek, yerini bugün Türkiye Türkçesinde tamamen, {-DXK} unsurundan sonra iyelik eklerini almış biçimlerine devretmiştir (Banguoğlu, 2004, s. 434). Buna karşılık Azerbaycan sahasında {-dXKdA} biçimi iyelik eklerini almadan işletilmeye devam eder: *Yalnız üç il evvel atasının beraet kağızını aldıqda sévinib üzü açıldı* (MAD, s. 299), 'Yalnız üç yıl önce babasının beraat kâğıdını alınca sevinip yüzü açıldı.' Diğer taraftan Azerbaycan sahasında, Çağatay Türkçesinin etkisiyle {-dXKdA}'yla yan yana {-(y)AndA} biçimi kullanılmaktadır: *Sen boy atıb qalxanda zindanlara atıldın* (MAD, s. 300), 'Sen boy atıp kalkınca zindanlara atıldın.' *Dan yélleri esende, yérimden durduğum qardaş içindir* (QA, s. 88), 'Seher yelleri esince yerimden kalktığım kardeş içindir.' Ancak Türkmen Türkçesinde bütünüyle {-AndA}'nın kullanımı söz konusudur (Kara, 2005, s. 93): *Gayta gelip gidende /*

⁹ Gülsevin (2007, s. 122), Eski Oğuz Türkçesinde {-dUK}'un nadiren mastar ekinin işlevinde kullanıldığını bildirir: *qadr süresi indüvine sebeb nedür* (M. C. 82a. 1), 'Kadir suresinin inmesine sebep nedir.'

Gülerdi gartañ yüzi (AAŞ, s. 599), ‘Tekrar gelip gidince / Gülerdi yaşlı yüzü.’ Bu açıdan bakıldığında Halaç Türkçesi ve Oğuz Türkçenin batı kolu, Eski Türkçe {-DUKdA} biçimini devam ettirmeleri özelliğiyle ortaklaşmaktadır. Halaç Türkçesinde ekin {-dXKdA} biçiminde iyelik eklerini almamış kullanımı yaygındır:

(1) *Holunduxda haağa keldi bii buustaanii vaar arti bii kalak aldı* (FTC, 58-93),

‘Döndüğünde ağa geldi, bir bostanı vardı, bir kavun aldı.’

(2) *Çaayı içdükte qaşuqu istikaam içiçe quooyma* (FTC, 90-12),

‘Çayı içtiğinde kaşığı bardağın içinde bırakma.’

(3) *Béés saat şaamda varduxta bii kaal yekelte booraa* (FTC, 105-40),

‘Akşamdan beş saat sonra bir çocuk buraya gelmelidir’.

Az sayıda {-dXK + iyelik eki + dA} biçiminde örnekler de yer almaktadır:

(1) *Varduğında her biivezanxa her fağürke...* (FTC, 21-54),

‘Vardığında her dula her fakire ...’

3. 4. 2. {-dXKI} Biçiminde: {-dXKI} biçimi, {-dXK} sıfat-fiil ekinin teklik 3. şahıs iyelik eki {+I} ile birleşmesi sonucunda oluşmuştur. Halaç Türkçesinde oldukça işlek olan bu biçim “-(y)XncA” işlevini yerine getiren bir zarf-fiil ekidir:

(1) *Bahar fesli keldiki / Giyzler şirin küldüki,*

Nişanlugiyn kördiki / Yaşamaqda toq omam (QBS, s. 44),

‘Bahar mevsimi gelince / Kızlar tatlı tatlı gülünce,

Nişanlısını görünce / Yaşamaktan doymam.’

(2) *Bu derd mende taqulduqi / Haçug ağzum tatlanduqi,*

Bi deq külib şadlanduqi / Yadlasatdum Bilim seni (QBS, s. 174),

‘Bu dert benden dağılınca / Acılı ağzım tatlanınca,

Birden gülüp şad olunca / Zikretseydim Bilim seni.’

3. 4. 3. {-mAdXX} Biçiminde: Halaç Türkçesinde bitimsiz (çekimsiz) fiillerde {-mXş} eki aynı zamanda zarf-fiil¹⁰ teşkil eder:

(1) *Kördüm bii geşeñk qız uoda **turmiş** meye vaqayor* (FTC, 103-185),

‘Gördüm bir güzel kız orada durup bana bakıyor.’

(2) *Men deq **vaqmuş** kördüki / Yaşamaqda toq omam* (QBS, s. 44),

‘Ben de bakıp görünce / Yaşamaktan doymam.’

Zarf-fiil teşkil eden {-mXş} ekinin olumsuz karşılığı Halaç Türkçesinde {-mAdXX} ile anlatılmıştır. {-mAdXX} zarf-fiil eki olarak “-mAdAn” işlevinde kullanılmıştır:

(1) *Hêç yarpaqça **yazulmaduq** küç hayma* (QBS, s. 61),

Munu bili canum közüm éy qalem.

‘Hiç kâğıda yazılmadan zor deme,

Bunu bil, canım-gözüm ey kalem.’

Halaç Türkçesinde {-mAdXX}’ın bu kullanımı Azerbaycan sahasında işletilen zarf-fiil eki {-mAmİş}’in yerini tutar: *Men **gétmemiş** o géder; Atası **ölmemiş** aşkâr muxalifet édebilmezdi* (Sarıkaya, 1998, s. 316), ‘Ben gitmeden o gider; Babası ölmeden açıkça muhalefet edemezdi.’ *Evvelce idareye teref yollandı, lakin atı bir néçe addım **sürmemiş** fikrini deyişdi* (MAD, s. 303), ‘Önce idareye doğru gitti, fakat atı birkaç adım sürmeden fikrini değiştirdi.’ {-mAdXX} ekinin Halaç Türkçesinde bu işlevle işletilmesinde Azerbaycan Türkçesinin rolü olmalıdır.

Sonuç

Özellikle Eski Türkçe ile Oğuz Türkçesinin batı kolunda bitimsiz (çekimsiz) fiillerde işlek olarak kullanıldığı görülen {-DXK} eki, Halaç Türkçesinde de yaygındır. Halaç Türkçesinde {-dXX} biçiminde işletilen ekin görünümü özetle şöyledir:

1. {-dXX} eki geçmiş zaman anlamlı sıfat-fiiller teşkil eder. Bu sıfat-fiiller iyelik ekleriyle kullanılır.

{-dXX} ekinin sıfat-fiil teşkil ettiği diğer yapı {-mAdXX} biçimidir. {-mAdXX} biçimi, Halaç Türkçesinde bitimsiz (çekimsiz) ve bitimli (çekimli) fiillerde sistemli bir şekilde

¹⁰ {-mXş} ekinin Halaç Türkçesinde zarf-fiil işlevinde kullanılması hakkında ayrıca bk. Gökdağ (2014).

{-mXş}'ın olumsuz karşılığı olarak kullanılmaktadır. Orhon ve Halaç Türkçesinde ortak olan {-mXş} ve {-mAdXK} eklerinin işletilme düzeni ayrıca Saha Türkçesinde yer almaktadır. Orhon Türkçesinde geçerli olan bu özelliğin bugün Halaç ve Saha Türkçesinde devam ettirilmesi özgün bir durumdur.

2. Halaç Türkçesinde {-dXK} ekli sıfat-fiillerin iyelik ekli biçimleri geçici bir ismin yerini tutabilir.

3. Halaç Türkçesinde {-dXK} eki, bitimsiz (çekimsiz) fiillerde hareket ismi ifade etmede kullanılır.

4. {-dXK} eki, zarf-fiil eklerinin teşkil edilmesinde kullanılmıştır. Zarf-fiil eklerinden “-(y)XncA” işlevinde kullanılan {-dXKdA} biçimi Eski Türkçede olduğu gibi iyelik eklerini almadan işletilmiştir. {-dXKI} biçiminde kullanılan zarf-fiil eki de “-(y)XncA” işlevindedir ve oldukça yaygındır. Ayrıca zarf-fiil eki işleviyle {-mAdXK} ekinin kullanıldığı tespit edilmiştir. {-mAdXK} eki, Halaç Türkçesinde zarf-fiil teşkil eden {-mXş}'ın olumsuz karşılığı olarak “-mAdAn” işlevinde kullanılmıştır.

5. Halaç Türkçesinde {-dXK} ekine dair iki önemli özellik ayrıca vurgulanmalıdır. Birincisi, {-dXK} ekinin Halaç Türkçesinde işletilme özellikleri bilhassa Orhon Türkçesiyle birleşmektedir. Diğeri, Halaç Türkçesinde {-dXK} ekli biçimler, Azerbaycan Türkçesinin etkisi sonucunda yeni işlevler kazanmıştır. “-mAdAn” işlevinde kullanılan {-mAdXK}, {-dXK} işlevini yerine getiren {-(y)An} eki gibi. Bu durum, İran’da kullanılan Türkçe varyantlar arasında Azerbaycan Türkçesinin yaygınlığı ve prestijiyile ilgilidir.

Kısaltmalar ve İşaretler

EOğuz. : Eski Oğuz Türkçesi.

EUyg. : Eski Uygurca.

Gag. : Gagauz Türkçesi.

Harz. : Harezmi Türkçesi.

Karh. : Karahanlı Türkçesi.

Trkm. : Türkmen Türkçesi.

TTü. : Türkiye Türkçesi.

/A/ : /a/, /e/

/I/ : /ı/, /i/

/U/ : /u/, /ü/

/X/ : /ı/, /i/, /u/, /ü/

/D/ : /d/, /t/

/G/ : /ğ/, /g/

/K/ : /k/, /k/

Eser Kısaltmaları

AAŞ: *Ata Atacanov'un Şiirleri I. Giriş-Metin-Aktarma. bk. KARA (1997).*

BT: *Boğaziçi'nde Tarih. bk. AYVERDİ (2002).*

Ç: *Çengnâme. Ahmed-i Dâ'î. bk. TEKİN-ALPAY TEKİN (1992).*

F: *Edebî ve Mânevî Dünyası İçinde Fâtih. bk. AYVERDİ (2008).*

FTC: *Folklore-Texte der Chaladsch. bk. DOERFER-TEZCAN (1994).*

GS: *Garipler Sokağı. bk. AKBAL (1980).*

GT: *Mahmûd b. Kādî-i Manyâs. Gülistan Tercümesi. bk. ÖZKAN (1993).*

GYE: *Gücünü Yitiren Edebiyat. bk. NACİ (1990).*

H: *Huastuanift. Manihaist Uygurların Tövbe Duası. bk. ÖZBAY (2014).*

KB: *Kutadgu Bilig I. Metin. bk. ARAT (1947).*

KTLG-F: *bk. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil-Basit Çekim (2006).*

KTŞA: *Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi: Kaşkâ'i Şi'ri yâ Âsâr-i Şu'arâ-yi Kaşkâ'i. bk. YAGHOOBİ (2011).*

MA: *Mehmet Âkif. Hüzünlü Bir Yolculuk. bk. GÖZE (2008).*

MAD: *Müasir Azerbaycan Dili. Morfologiya. bk. KAZIMOV (2010).*

MT: *Muhabbet Tılsımı. bk. GÜRPINAR (1969).*

OY: *Orhon Yazıtları. bk. TEKİN (2010).*

QA: *Bulud Karaçorlu Sehend. Dedem Qorqud'un Dillinden Qardaş Andı-I. bk. YILDIRIM (2002).*

QBS: *Halaç Türkçesi Metinleri. Qarşu Baluqqa Selam. bk. GÖKDAĞ (2012).*

SHEÖ: *Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri. bk. VASİLYEV vd. (1996).*

Kaynaklar

Akbal, O. (1980). *Garipler sokağı*. İstanbul: Tekin Yayınevi.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu bilig I. metin*. Ankara: TDK Yayınları.

- Ayverdi, S. (2002). *Boğaziçi 'nde tarih*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Ayverdi, S. (2008). *Edebî ve mânevî dünyası içinde Fâtih*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Banguoğlu, T. (2004). *Türkçenin grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Çağatay, S. (1948). Eski Osmanlıca'da fiil müştakları, II. partisipler. *DTCF Dergisi*, V/2, 525-552.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des chaladsch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1998). Turkic languages of Iran. *The Turkic languages*, (ed. Lars Johanson ve Éva Á. Csató), London ve New York, Routledge, 273-282.
- Doerfer, G.-Tezcan, S. (1994). *Folklore-texte der chaladsch*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Doğan, T. (2012). İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında -(y)An eki. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/2, Spring, 353-370.
- Eckmann, J. (2003). *Çağatayca el kitabı*. (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede isim-fiiller*. İstanbul: İÜEF Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig grameri-fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1997). Irak Türkleri dil ve edebiyatı. *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları, 221-236.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Boston: Brill.
- Gökdağ, B. A. (2012) (Haz.). *Halaç Türkçesi metinleri. Qarşu Baluqqa Selam*. Ankara: Vizyon Yayınevi.
- Gökdağ, B. A. (2014). Halaç Türkçesinde -mXş ekinin zarf fiil eki olarak kullanılmasına dair. VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 30 Eylül - 4 Ekim 2013, *Bildiri Kitabı*, İstanbul, 631-642.
- Göze, H. (2008). *Mehmet Âkif. hüzünlü bir yolculuk*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Gülsevin, G. (1990). Göktürk anıtları ile yaşayan üç lehçemizin (Çuvaş Türkçesi, Halaç Türkçesi, Yakut/Saha Türkçesi) tarihî ilgi düzeni. *TDAY Belleten 1990*, Ankara, 55-64.
- Gülsevin, G. (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde ekler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gürpınar, H. R. (1969). *Muhabbet tılsımı*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
- Kara, M. (1997). *Ata Atacanov'un şiirleri I. giriş-metin-aktarma*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kara, M. (2005). *Türkmen Türkçesi grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karadoğan, A. (2009). *Türkiye Türkçesinde kılınış*. Ankara: Divan Kitap.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri grameri I -fiil-basit çekim* (2006). Ankara: TDK Yayınları.
- Kazımov, Q. Ş. (2010). *Müasir Azerbaycan dili. Morfologiya*. Bakü: Elm ve Tehsil.

- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri: şekil bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Naci, F. (1990). *Gücünü yitiren edebiyat*. Gerçek Yayınevi.
- Özkan, M. (1993) (Haz.). *Mahmûd b. Kādî-i Manyâs. Gülistan tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Sarıkaya, M. (1998). *Güney Azerbaycan Türkçesi grameri*. Yayımlanmamış doktora tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Schönig, C. (2013). Modern Türk dillerinin eş zamanlı tasnifi ve tarihsel yönleri (The Internal Division of Modern Turkic and Its Historical Implications). (çev. İsa SARI), *Dil Araştırmaları*, 12, 221-257.
- Stachowski, M.-Menz, A. (1998). Yakut. *The Turkic Languages*, (ed. Lars Johanson, Éva Á. Csató), Routledge, London and New York, 427-434.
- Şireliyev, M. Ş. (1962). *Azerbaycan Dialektolojisinin esasları*. Bakü.
- Tekin, Ş. (1990). Türkçede -MA- olumsuzluk eki ile -DIK+ eki nereden geliyor? *Tarih ve toplum*, Şubat, C. 13, S. 74, 14-17.
- Tekin, Ş.- Alpay tekin, G. (1992) (Yay.). *Çengnâme. Ahmed-i Dâ'î*. Harvard Üniversitesi.
- Tekin, T. (1997). On the old Turkic verbal noun suffix {-dOk}, *TDA* 7, 5-12.
- Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Üstüner, A. (1993). *Anadolu ağızlarında sıfat-fiiller*. Yayımlanmamış doktora tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Vasilyev, Y. vd. (1996). *Saha (Yakut) halk edebiyatı örnekleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yaghoobi, V. (2011). *Bir Kaşkay Türk şiiri antolojisi: Kaşkâ'i Şi'ri yâ Âsâr-i Şu'arâ-yi Kaşkâ'î*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, D. (2002) (haz.). *Bulud Karaçorlu Sehend. dedem Qorqud'un dillinden gardaş andı-I*. Ankara: TDK Yayınları.